

จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน: องค์ความรู้ด้านอุทกศาสตร์ สมัยรัชกาลที่ 4-5*

ปรีดี พิศุมมิวธิ์**

บทคัดย่อ

จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พ.ศ.2352-2435) สมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์ที่ 8 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารระหว่าง พ.ศ.2394-2435 ด้วยเหตุที่ทรงเป็นศิษย์ของพระวชิรญาณภิกขุ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4) ทำให้ทรงมีแนวคิดกว้างไกล นำยุคสมัยและเป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้น พระนิพนธ์เรื่องจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนเป็นบันทึกรายวันที่ทรงจดจำนวนปริมาณน้ำฝนในช่วงเดือนต่างๆ เป็นระยะเวลานานถึง 45 ปี ตั้งแต่ พ.ศ.2398-2433 นับว่าเป็นการเก็บสถิติน้ำฝนในประเทศไทยเป็นครั้งแรกที่ยาวนานที่สุดและเป็นการวัดระดับน้ำที่เข้าสู่การเป็นสากล คือใช้มาตรวัดแบบเซนติเมตร นอกจากนี้ในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนยังทรงอธิบายเรื่องปริมาณ “น้ำฝน” และทรงบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเช่น น้ำเหนือไหลบ่า การเกิดน้ำขุ่นแดงเป็นตะกอน การเกิดคราส และการเกิดทุพภิกขภัยในสถานที่ต่างๆ

* บทความนี้ปรับปรุงจากที่นำเสนอในที่ประชุมการประชุมไทยศึกษานานาชาติ ครั้งที่ 13 เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม 2560 ณ ศูนย์ประชุมและแสดงสินค้านานาชาติเฉลิมพระเกียรติฯ จังหวัดเชียงใหม่

** รองศาสตราจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ติดต่อได้ที่: predee.phil@mahidol.ac.th

รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในสยาม เช่น การรับช้างเผือก การเกิดโรคระบาด เป็นต้น นับได้ว่าจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนเล่มนี้เป็นการบันทึกความเปลี่ยนแปลงทางสภาพอากาศและสภาพสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 5 ได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: บัญชีน้ำฝน; องค์ความรู้ด้านอุทกศาสตร์

A Rainfall Record: A Body of Hydrographical Knowledge from the Reigns of King Rama IV and King Rama V *

Predee Phisphumvidhi**

Abstract

This rainfall record was compiled by the Supreme Patriarch Krom Pra Pavares Variyalongkong, abbot of Wat Bowornnivet Viharn, who lived from 1809 to 1892 and was the 8th Supreme Patriarch of Thailand between 1851-1892. He was a student of King Rama IV during the time His Majesty was a monk, as a result, his thinking was ahead of his time and more scientific. His rainfall record for the reigns of King Rama IV and Rama V recorded the amount of rainfall on each day in each month for a period of 45 years from 1855 to 1890, and is recognized as Thailand's earliest and longest record of rainfall. The work meets international standards, for the amounts of rainfall were recorded in centimeters. Additionally, it describes "unusually heavy rainfalls" and other natural phenomena, such as floods, flows of red silt laden water, eclipses, and famines in various places. and events of historical significance in

* This article is adapted from its presentation in 13th Thai Studies International Conference on 17 July 2017 at Chaleum Pra Keat International Convention and Exhibition Center, Chiang Mai Province.

** Associate Professor, Faculty of Liberal Arts, Mahidol University, e-mail: predee.ph@mahidol.ac.th

Siam, such as the reception of white elephants and outbreaks of epidemic diseases. Therefore, this record is considered a significant historical record reporting changes in the weather and in Thai society in the reigns of King Rama IV and King Rama V.

Keywords: rainfall record; hydrographical knowledge

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ภาพที่ 1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มีพระนามเดิมว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ และเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2352 ซึ่งเป็นวันเริ่มสวดมนต์ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 จึงได้พระราชทานนามตามศุภนามิตว่าพระองค์เจ้าฤกษ์ ให้ดำรงยศอย่างพระองค์เจ้าในพระราชวังบวรสถานมงคล (ชุกเกียรติ สัจจาเพ็ญกิจการ, 2552, น. 43)

พ.ศ. 2365 เมื่อพระชนมายุได้ 13 พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณร โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ เสด็จอยู่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ทรงศึกษามูลกัจจายน์อยู่ในสำนักพระญาณสมโพธิ (รอด) ชานีชานาญได้ไล่สูตรมูลในที่ประชุมอาจารย์ที่พระราชวังเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรได้ 4 พรรษา ทรงประจวรด้วยไข้ทรพิษ จึงทรงลาผนวชออกไป

รักษาพระองค์ชั่วคราว ครั้นหายประชวรแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาดคีดิพลเสพ ทรงจัดการให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอีกครั้งหนึ่ง ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอยู่จน พระชนมายุครบอุปสมบท

พ.ศ.2372 เมื่อพระชนมายุ 20 พรรษา ครบอุปสมบท พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ลาผนวชออกไปสมโภชตามราชประเพณี แล้วแห่พร้อมด้วย สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ ชั้น 2 เจ้าฟ้าอาภรณ์ที่จะทรงบรรพชาเป็นสามเณรในเวลานั้น ในการทรงผนวชนั้น สมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น นุชิตชิโนรส กับพระวินัยรักขิต วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อวันศุกร์ขึ้น 10 ค่ำ เดือน 8 ปี ฉลู เอกศก จุลศักราช 1191 พุทธศักราช 2372 ได้รับฉายาว่า “ปัญญาคุโค” เมื่อผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัย ในสำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระเจริญพระชนมายุกว่า 5 พรรษา) ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์นั้นเช่นกัน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมจนทรงแตกฉานในภาษาบาลี แต่ไม่ทรงเข้าสอบเพื่อเป็นเปรียญ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอกที่เคยพระราชทานแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อครั้งยังมีได้ทรงเป็นพระราชอาคันโหนให้ ทรงถือเป็นเกียรติยศสืบมา พระนิพนธ์อันเป็นเครื่องแสดงถึงพระปรีชาสามารถใน ภาษาบาลีของพระองค์ก็คือ พระนิพนธ์เรื่องสุดตวิทตติวิธาน ซึ่งทรงนิพนธ์เป็น ภาษาบาลีว่าด้วยเรื่องการวิเคราะห์คัมภีร์พระสุคตอันเป็นมาตราวัดที่มีกล่าวถึงในทาง พระวินัย นอกจากนี้ก็ได้ทรงนิพนธ์เรื่องเบ็ดเตล็ดอื่นๆ เป็นภาษาบาลีไว้อีกหลาย เรื่อง นับว่าทรงเป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่สำคัญพระองค์หนึ่งในยุครัตนโกสินทร์ (ชูเกียรติ สัจจาเพื่องกิจการ, 2552, น. 50)

ด้วยเหตุที่ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระวชิรญาณภิกขุ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นเหตุให้ทรงเลื่อมใสในลัทธิธรรมวินัย ตามอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ภายหลังจึงได้ทรงอุปสมบทซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

ในหนังสือมา โดยพระสุเมธอาจารย์ (พุทธวังสะ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระกรรมวาจาจารย์

พ.ศ.2394 หลังจากที่พระวชิรญาณภิกขุลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 4 แล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสूरियพันธ์ ทรงอิสริยยศเป็นประธานาธิบดีในธรรมยุติกนิกายสังฆมณฑลบวรนิเวศาคณะ ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นรองจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขณะนั้น ทรงสมณศักดิ์เสมอสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ (กรมศิลปากร, 2477, น. 105)

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ.2396 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกตลอดรัชกาลรวมเป็นระยะเวลา 15 ปี ในระหว่างนั้น พระองค์ทรงดำรงสมณฐานันดรเป็นที่สอง รองจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งมหาสังฆปริณายก

เมื่อ พ.ศ.2416 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช โดยมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ กรมหมื่นบวรรังษีสूरियพันธ์ ทรงเป็นพระราชอุปัชฌาย์ หลังจากรัชกาลที่ 5 ทรงลาผนวช ทรงตั้งพระทัยจะถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือพระราชพิธีตั้งกรมสำหรับพระสงฆ์เป็นกรณีพิเศษ) แต่กรมหมื่นบวรรังษีสूरियพันธ์ไม่ทรงรับ เพราะต่อมพระองค์ว่าทรงเป็นเจ้าวังหน้า ไม่ควรข้ามชั้นเจ้านายวังหลวงหลายพระองค์ที่มีพระชันษาสูงกว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสूरियพันธ์ ปิยพรหมจรรย์ธรรมวายุศ ปฏิบัติสุทธะคณะนายกพุทธศาสนดิลกบวรียะบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปรีชา ปัญญาอรคณาจารย์รัตโนดม พุทธะวราคมโหรกลางกุสโลภาศ ปรมินทรมหาราชหิโตปชฌาจารย์มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย พุทธาทิศรีรัตนไตรคุณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์สกลสังฆปาโมกข์ ประธานาธิบดีนทร มหาสมณคณะนทรโรดม บรมบพิตร ได้รับนิตยภัตเดือนละ 10 ตำลึง เบี้ยหวัดปีละ 30 ชั่ง (ชูเกียรติ สัจจาเพื่อองค์การ, 2552, น. 52)

การเลื่อนพระอิสริยยศครั้งนี้ แม้ว่าพระองค์จะไม่ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษกในที่สมเด็จพะสังฆราช แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเกียรติยศในทางสมณศักดิ์สูงสุด เท่ากับทรงเป็นสมเด็จพะสังฆราช และมีได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปอื่นใดเป็นสมเด็จพะสังฆราชเป็นระยะเวลาถึง 23 ปี

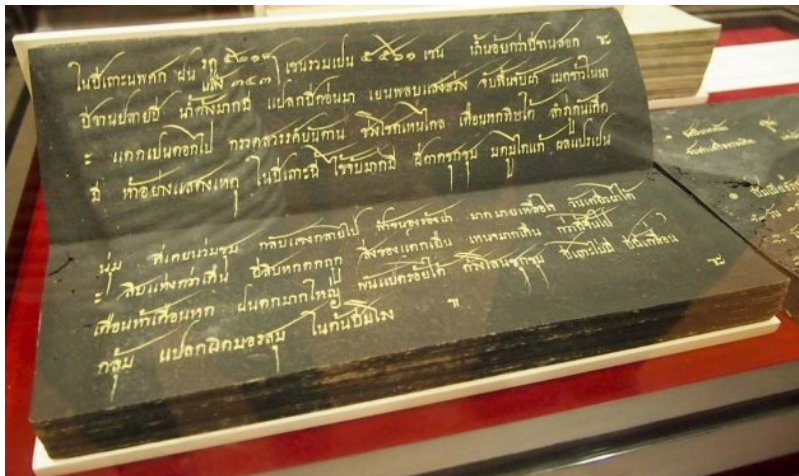
ใน พ.ศ.2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเจริญพระชนมายุได้ 82 พรรษา ไม่มีพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดในพระบรมราชตระกูลอันนี้ ที่ล่วงลับไปแล้วก็ดียังดำรงอยู่ก็ดี ที่จะมีพระชนมายุเทียมถึง ทั้งยังเป็นทีนับถือของคนทั่วไปทั้งฝ่ายคฤหัสถ์และฝ่ายบรรพชิต พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระ พระราชทานเบญจปฎลเศวตฉัตร ตาลปัตรแฉกพื้นดาด รับนิตยภัตเดือนละ 12 ตำลึง เบี้ยหวัดปีละ 35 ชั่ง ตั้งฐานานุกรมได้เพิ่มอีก 4 รูป มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสิริยพันธุ์ ปิยพรหมจรรย์ ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธิดมณายก ธรรมนิตสาธกปวริยบรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศล สุวิมลปริชา ปัญญาอรคมหาสมณุตม บรมพงษาธิบดี จักรกิริมনারถ มหาเสนา นุรักษ์อนุราชวรานุการ ปรมิทรบดินทร์สุริยหิโตปธยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิรยาไศรย ไตรปิฎกโหราลาโกศล เบญจปดลเสวตฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฎสมณศักดิ์ธำรง มหาสงฆปริณายก พุทธศาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตยสุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัตติยญาณมหากระวี พุทธาศิริรัตนไตรคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิโลกยปฏิพัทธ พุทธบริสัชยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์ สกลพุทธจักโรปการกิจ สฤษดิศุภการ มหาปาโมกษประธานวโรดม บรมนารถบพิตร” (ชูเกียรติ สัจจาเพื่อกิจการ, 2552, น. 53)

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า การเรียกพระนามพระบรมราชวงศ์ซึ่งดำรงสมณศักดิ์เป็นพระประมุขแห่งสังฆมณฑลแต่เดิมนั้นเรียกตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ ไม่ได้เรียกตามสมณศักดิ์ของพระประมุขแห่งสังฆมณฑล คือ “สมเด็จพะอริยวงศาตตญาณ” หรือที่เรียกอย่างย่อว่า “สมเด็จพะสังฆราช” พระองค์จึงเปลี่ยนคำนำพระนามของพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่ง

ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระประมุขแห่งสังฆมณฑลว่า “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” เพื่อให้ปรากฏพระนามในส่วนสมณศักดิ์ด้วย ดังนั้น จึงเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์”

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 28 กันยายน พ.ศ.2435 เวลา 23.03 น. พระชันษาได้ 83 ปี 13 วัน ผนวชเป็นพระภิกษุได้ 64 พรรษา พระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ 16 มกราคม พ.ศ.2443 (ชูเกียรติ สัจจาพิ้องกิจการ, 2552, น. 54)

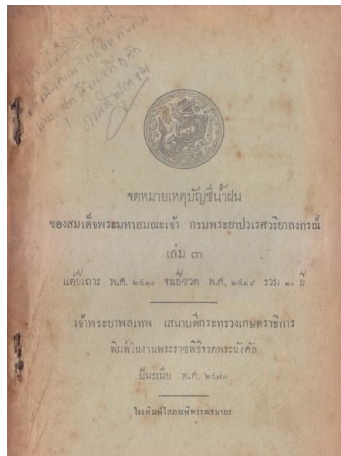
2. ประวัติเอกสาร

ภาพที่ 2. สมุดไทย จดหมายเหตุบัญญัติขึ้นน้ำฝน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์คำนำในหนังสือจดหมายเหตุบัญญัติขึ้นน้ำฝน ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เล่ม 1 เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการพิมพ์ในงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2471 ซึ่ง

นับเป็นการพิมพ์ครั้งแรกไว้ว่า “จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มีพระอุสาหะจัดเป็นบันทึกรายวันตั้งแต่ พ.ศ.2389 ในรัชกาลที่ 3 จนถึงปี พ.ศ.2433 ในรัชกาลที่ 5 รวมระยะเวลา 45 ปี รวมเป็นถึง 13 เล่ม สมุดไทย และได้นำมาพิมพ์รวมกันทั้งสิ้น 3 ครั้ง จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนเล่ม 1 เป็นบัญชีฝนตกตั้งแต่ พ.ศ.2389 ถึง พ.ศ.2399 รวม 11 ปี มีการพิมพ์ในปี พ.ศ.2471 เป็นครั้งแรก ต่อมาในปี พ.ศ.2472 ได้จัดพิมพ์บัญชีน้ำฝนตั้งแต่ปี พ.ศ.2400 ถึง พ.ศ.2409 รวมเป็นเล่มที่ 2 ขึ้น และในปี พ.ศ.2473 ได้รวมบัญชีน้ำฝนตั้งแต่ พ.ศ.2410 ถึง พ.ศ.2419 พิมพ์ขึ้นเป็นเล่มที่ 3” (ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, คำนำ)

ภาพที่ 3. จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน เล่ม 3 (พ.ศ.2410-พ.ศ.2419)

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2473

จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนได้รับการพิมพ์แยกเล่มอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ 2 คือพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระอุดมโยธาธิยุต (สตรัตนาวัต) เมื่อ พ.ศ.2503 และสำนักพิมพ์ต้นฉบับได้นำมาพิมพ์รวมกันเป็นครั้งแรกใน พ.ศ.2551 ในชื่อประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ ซึ่งเป็นฉบับที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้

3. เนื้อหา

จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนทั้ง 3 เล่ม ไม่ใช่เพียงการบันทึกระดับน้ำฝนที่ตกในแต่ละเดือน หรือในว่นสำคัญทางศาสนาเท่านั้น แต่ผู้บันทึกจะทรงบันทึกเหตุการณ์สำคัญอื่นที่เกิดขึ้นในทำนอง “ปุม” ไว้ด้วย บัญชีน้ำฝนในปีแรกที่ทรงบันทึกนั้นเริ่มใน พ.ศ.2389 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) ทรงเริ่มบันทึกว่า “เดือน 6 ฝนตก 105 เซ็นต์ ขึ้นค่ำ 1 ฝนตกมาก อสนีบาต ตกที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท” จากนั้นในแต่ละเดือนจะทรงบันทึกระดับน้ำฝนไว้ เช่น “เดือน 7 ข้างขึ้นฝนตก 223 เซ็นต์” ลักษณะเช่นนี้ไปเรื่อย จะทรงเน้นการบันทึกระดับน้ำฝนในเดือน 6-12 หรือในช่วงฤดูฝนและฤดูหนาว และเมื่อหมดปีจะทรงสรุปรวมระดับน้ำไว้ เช่น “ในปีมะเมียอัฐศก ฝนตก 6146 เซ็นต์ น้ำมากกว่าปีก่อน 1 ศอก”

เมื่อศึกษาจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนทั้ง 3 เล่ม จะพบว่าสามารถจำแนกเนื้อหาได้อย่างกว้างๆ 4 กลุ่ม คือ

1. เนื้อหาที่ทรงบันทึกระดับน้ำฝนและพระวินิจฉัยเรื่องฝนตก
2. เนื้อหาที่เกี่ยวกับการสถาปนาวัด
3. เนื้อหาที่เกี่ยวกับสุขอนามัยของประชากร
4. เนื้อหาที่เกี่ยวกับการสิ้นพระชนม์ของพระราชวงศ์ การมรณภาพของพระสงฆ์ และการเสียชีวิตของขุนนาง
5. เนื้อหาที่เกี่ยวกับเหตุการณ์พิเศษ เช่น การตั้งกรมพระราชวงศ์ การรับช้างเผือก

3.1 เนื้อหาที่ทรงบันทึกระดับน้ำฝนและพระวินิจฉัยเรื่องฝนตก

พระวินิจฉัยหลักที่เกี่ยวกับระดับน้ำฝนคือการที่ทรงอธิบายคำว่า “ห่าฝน” ให้คนทั่วไปเข้าใจในทางวิทยาศาสตร์ เพราะในอดีตนั้น เมื่อคนทั่วไปกล่าวว่าฝนตกห่าหนึ่ง เป็นการบอกปริมาณน้ำฝนที่ตกลงมาในบาตรพระ หรือหอยโข่งที่ตั้งไว้กลางแจ้งนั้น ผู้ทรงบันทึกไม่ทรงเห็นด้วย เพราะขนาดของบาตรย่อมไม่คงที่นัก ทรงทดสอบดูว่าบาตรพระนั้นหากน้ำเต็มจะจุถึง 288 นิ้ว ทรงทดลองนำบาตร หอยโข่ง

ขนาดเล็ก ขนาดใหญ่มาตั้งรอน้ำกลางแจ้งแล้วทรงพิสูจน์ว่า บาตรหนึ่งนั้นเท่ากับ ฝนตก 50 นิ้ว (350 เซนต์) ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือทรงวินิจฉัยต่อไปว่าคำว่า “ฝนตกท่าหนึ่ง” นั้นเป็นคำที่น่าจะมีที่มาที่ไป ทรงวินิจฉัยว่าในภาษาบาลี จะสร้างคำประสมโดยนำคำว่า “ท่า” วางไว้ข้างหน้า เช่น ท่าฝนศาสตราวุธ ท่าฝนโบกขรพัตร์ ถ้าเป็นภาษาไทยจะนำคำว่าท่าวางไว้หลัง เช่น โรคท่า ตายท่า ฝนท่า ฝี่ท่า เป็นต้น ท่านี้อาจหมายถึงคำว่าใหญ่หรือมาก ซึ่งทรงสันนิษฐานว่า “ท่า” มาจากคำว่า “มหา” ที่แปลว่ามากหรือใหญ่เช่นในอินเดียพวกโยคีที่เห็นคนเจ็บป่วยมากก็จะพูดว่า โรคามหา หรือ โรคมหา คือแปลว่าเป็นโรคมก เจ็บป่วยมาก คนไทยที่ได้ยินก็เข้าใจไปว่าเป็นคำว่าโรคท่า ดังนั้นเป็นต้น

เมื่อทรงบันทึกเรื่องระดับฝนที่ตกลงมาในแต่ละเดือนนั้น จะทรงบันทึกข้างขึ้น 1 ครั้ง และข้างแรม 1 ครั้ง แต่ในบางเดือนมีเหตุการณ์ทางธรรมชาติก็จะทรงอธิบายทั้งในเชิงโหราศาสตร์ไว้ด้วย ดังตัวอย่างเช่น

ปีชวดจัตวาศก จุลศักราช 1214 เดือน 5 ฝนตก 129 เซนต์ แรม 7 ค่ำ พายุร้อมมาก ฝาริมหอกลอง...

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 142)

ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช 1215 ปีนี้น้ำมากฝนมาก ฝนปีนี้ตกผิดสังเกตเป็นสองตอน ก่อนสารทนั้นแล้ง หลังสารทนั้นชุกตกก็ใหญ่ๆ ผิดกว่าทุกปี ราคาเข้าถอยลง เกวียนละ 5 ตำลึง...

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 148)

ปีชานฉก จุลศักราช 1216 ฝนปีนี้ดีนักตกเสมอ ไม่มากไม่น้อย ไร่นางามบริบูรณ์ไม่มีปีใดเสมอ เปนอัครจรรย์ เดือน 4 ข้างเผือกชื่อพระวิสูตรรัตนกิริณีมาถึงกรุงเทพฯ...

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 150)

ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช 1218 เดือน 5 ฝนตก 651 เซนต์ ปีนี้มีฝนต้นมือชุก เพราะมฤตยูลอดใส่ราหูอยู่ต้นราศีเมศ...

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 153)

เดือน 10 ข้างแรมฝนตก 785 เซ็นต์ แรม 7 ค่าเข้าขึ้น
หมอกลงไปจนถึงโมงครึ่งแล้วฝนตกลงมาได้น้ำ 148 เซ็นต์ เห็น
จะสิ้นฤดูฝนเพียงเท่านี้ แต่จะไปเห็นจะเป็นฝนพระเคราะห์ใหญ่
รวมฝนตกเดือน 10 นี้ 1373 เซ็นต์...

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 155)

3.2 เนื้อหาที่เกี่ยวกับการสถาปนาวัด

โดยเหตุที่ผู้นิพนธ์ทรงดำรงตำแหน่งที่สังฆราชและทรงดูแลวัดต่างๆ ทั้งใน
และนอกพระนคร ทั้งช่วงเวลานั้น พระมหากษัตริย์ได้ทรงเอาพระราชธุระในการสร้าง
วัดใหม่ขึ้นมามาก จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนจึงบันทึกเรื่องการสถาปนาวัดไว้ด้วย ดังเช่น

ปีมะแมนพศ จุลศักราช 1209 เดือน 11 ข้างขึ้นฝนตก
823 เซ็นต์ ขึ้น 13 ค่าฝนตกใหญ่ถึง 352 เซ็นต์ เป็นวันผูกโบสถ์
วัดบวรนิเวศกัณฑ์วัดบรมนิวาส

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 131)

ปีระกาตรีศก จุลศักราช 1223 เดือน 8 ข้างแรมฝนตก 451
เซ็นต์ แรม 4 ค่าผูกโบสถ์วัดบูรณศิริมาตยาราม

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 173)

ปีกุนสัปตศก จุลศักราช 1237 เดือน 6 ข้างขึ้นฝนตก 685
เซ็นต์ ขึ้น 3 ค่า 3 โมงเช้า สมมติสีมาวัดจันทสมุท

(ประชุมจดหมายเหตุโหร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 269)

3.3 เนื้อหาที่เกี่ยวกับสุขอนามัยของประชากร

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สุขอนามัยของชาวสยามยังไม่ดีมากนัก การ
รักษาพยาบาลยังไม่มีคามเจริญในแบบตะวันตก เมื่อเกิดโรคระบาดขึ้น จึงเป็นเหตุ
ให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน มีตัวอย่างบันทึกว่า

ประกาศเอกราช จุลศักราช 1211 เกิดไข้หวัดใหญ่คล้ายปี
มะโรง

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 134)

บิวกจัตวาศก จุลศักราช 1234 หัดออกแดงทั่วทั้งกายสกล
ร้ายกาจทำฝูงชน มอดม้วย ตายมากกว่าพันคน เขาเล่า กันนา
ชุมนักรักลงด้วย ไมช้าชีพุณย์

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 245)

หรืออีกแห่งว่า

เดือนเจ็ดแรมแปดขึ้น โรคหนา ลงรากปวงมีมา ทวด้าน
วันหนึ่งครั้งพันกว่า สองฟาก เมืองแอ รายทั่วทุกบางบ้าน แต่น้อย
กว่าหลัง ระกาความไข้ คนตายนับได้ เกือบใกล้เคียงพัน เบน้อยกว่า
เก่า หกเท่าลดกัน มะโรงก่อนนั้น แสนหนึ่งบัญชี เขาจดหมายไว้
ในสมุดปุมมี มากกว่าครั้งนี้ หกเท่าเป็นไป

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 247)

3.4 เนื้อหาที่เกี่ยวกับการสิ้นพระชนม์ของพระราชวงศ์

การมรณภาพของพระสงฆ์ และการเสียชีวิตของขุนนาง

ข้อมูลสำคัญในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนคือ ทรงบันทึกการสิ้นพระชนม์ของ
พระราชวงศ์ การมรณภาพของพระสงฆ์ และการเสียชีวิตของขุนนาง ที่สำคัญคือเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 สวรรคตก็มีข้อมูลในจดหมายเหตุ
นี้ด้วยเช่นกัน

ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช 1215 เดือน 1 ฝนตก 378 เซ็นต์
ขึ้น 9 ค่ำ สมเด็จพระปรมาณูชิตสิ้นพระชนม์

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 147)

หมายถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชิโนรส อธิปติสังฆวิ
พระเชตุพน สิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช 2396

ประกาศรีศิก จุลศักราช 1223 เดือน 8 ข้างขึ้น ฝนตก 269
เซ็นต์ ขึ้น 3 ค่า กรมหลวงมหิศวรินทร์สิ้นพระชนม์ ขึ้น 7 ค่า
เจ้าพระยาธรรมธการณีสันชีพดักษัย ขึ้น 11 ค่าพระองค์เจ้ามณฑา
ใหญ่สิ้นพระชนม์ เดือน 9 ข้างขึ้นฝนตก 104 เซนต์ ขึ้น 6 ค่า
พระองค์เจ้ามงคลเลิศสิ้นพระชนม์... เดือน 10 ขึ้น 5 ค่ากลางวัน
พระนางรำเพยภมราภิรมณีสันสิ้นพระชนม์ เดือน 11 แรม 10 ค่า
เจ้าฟ้าอิศราพงศ์สิ้นพระชนม์

(ประชุมจดหมายเหตุไโร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 173-174)

ปีออกจัตวาศก จุลศักราช 1234 เดือน 8 ข้างแรมฝนตก
292 เซนต์ แรม 2 ค่า 2 ยามวันเสาร์ สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์สันชีพ
ดักษัย

(ประชุมจดหมายเหตุไโร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 239)

หมายถึง สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (โต พรหมรังสี) มรณภาพ

ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช 1230 เดือน 11 ขึ้น 15 ค่า
วันเพ็ญท่มุสเสหหมอกลงมาก เวลายามเศษสวรรคต

(ประชุมจดหมายเหตุไโร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 208)

เป็นเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อ
วันที่ 1 ตุลาคม พุทธศักราช 2411 ซึ่งเป็นวันเพ็ญขึ้น 15 ค่า เดือน 11 ตรงกับวันมหา
ปาวณาออกพรรษา

3.5 เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์พิเศษ เช่น การตั้งกรมพระราชวงศ์ การรับช้างเผือก

เหตุการณ์พิเศษที่เกิดขึ้นไม่บ่อยครั้งนักในช่วงแผ่นดินรัชกาลที่ 3-4 คือ
การตั้งกรมหรือเลื่อนกรมพระราชวงศ์ หรือการรับช้างเผือกเข้ามาในพระนครซึ่งถือ
ว่าเป็นเครื่องแสดงพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ หรือการสมโภช

พระพุทธรูปสำคัญของแผ่นดิน หรืออาจบันทึกเหตุการณ์อื่นๆ ที่สำคัญ ดังตัวอย่าง
เช่น

ปีกัญตริศก จุลศักราช 1213 เดือน 10 ข้างแรมฝนตก
1042 เซนต์ แรม 12 ค่ำ ฝนตกใหญ่ถึง 639 เซนต์ วันตั้งกรม
สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ตกมากไม่มีสู้

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 141)

ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช 1215 เดือน 8 ต้นข้างแรม
ฝนตก แรม 2 ค่ำ ฝนตกใหญ่ถึง 569 เซนต์ พระพิมลรัตนมาถึง

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 145)

ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช 1219 เดือน 1 ข้างแรม ฝนตก
112 เซนต์ แรม 2 ค่ำสมโภชพระใส

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 161)

คือหลวงพ่พระใส ซึ่งเชิญมาจากเมืองหลวงพระบาง

ปีมะเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช 1220 เดือน 6 ข้างขึ้น
ฝนตก 532 เซนต์ ขึ้น 4 ค่ำเสด็จไปพระปฐมเจดีย์

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 162)

ปีชวดฉศก จุลศักราช 1226 เดือน 5 ฝนตก 14 เซนต์
แรม 12 ค่ำสมโภชพระแก้ว

(ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 182)

ข้อมูลในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ที่สามารถจำแนกเนื้อหาได้อย่างกว้างๆ เช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า
พระองค์มิได้ทรงตั้งใจเพียงการบันทึกระดับน้ำฝนเท่านั้น แต่เหตุการณ์พิเศษในแต่
ละวันก็ได้รับการบันทึกไว้ด้วยเช่นกัน ถือว่าเป็นการบันทึกข้อมูลที่สำคัญและเป็น
ประโยชน์อีกด้านหนึ่ง แต่อย่างไรก็ดี อาจสังเกตได้ว่าความรู้ที่ได้รับการบันทึกนี้
กำลังเริ่มทำหายชุดความรู้ดั้งเดิมของชาวสยาม เพราะมีการวิเคราะห์และอธิบายตาม
อย่างตะวันตกซึ่งแสดงความเป็นสากลมากขึ้น

4. ความเป็นสากลในจดหมายเหตุบัญชีนำฝน

4.1 แนวคิดการรับรู้เรื่องวิทยาศาสตร์

ประเด็นสำคัญที่พบในหนังสือจดหมายเหตุบัญชีนำฝน คือผู้ทรงนิพนธ์ทรงให้ความสำคัญการกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการศึกษาหาความรู้ มิได้ทรงเชื่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยง่าย หรือเชื่อเพราะเป็นคำสอนของคนโบราณ ดังที่ทรงวินิจฉัยเรื่องท่าฝนไว้ตั้งแต่ต้นจดหมายเหตุฯ ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่าสังคมไทยในช่วงรัชกาลที่ 3-4 เป็นยุคสมัยที่ความรู้ในสยามกำลังถูกท้าทายจากความรู้ที่เข้ามาจากตะวันตก ชาวสยามที่มีความรู้ การศึกษาและมีปฏิสัมพันธ์กับชาวต่างชาติอาจได้รับข้อมูลชุดใหม่และพยายามหาคำอธิบาย ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นมีหนังสือแสดงกิจจานุกิจ พิมพ์เผยแพร่ขึ้นใน พ.ศ.2410 หนังสือเล่มนี้เขียนโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี เป็นลักษณะของหนังสือที่ให้ความรู้ด้านวิทยาศาสตร์แบบใหม่ คือตั้งคำถามและแสวงหาคำตอบโดยไม่ใช้การเดาหรือเชื่อตามความเชื่อเดิม ลักษณะการหาข้อมูลดังกล่าวสอดคล้องกับจดหมายเหตุบัญชีนำฝน ที่ใช้ศึกษาในครั้งนี้

ข้อพิจารณาประการหนึ่งคือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงศึกษาหาความรู้แบบตะวันตกนี้จากผู้ใด ก็อาจสันนิษฐานได้ว่าทรงศึกษาและมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นแบบอย่างในการศึกษา เพราะในสมัยนั้นมีเพียงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางสำคัญอีกเพียงไม่กี่คนเท่านั้นที่สามารถอ่านเขียนภาษาอังกฤษได้ ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษจำนวนมากของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พิมพ์เผยแพร่ไว้ (กรมศิลปากร, 2511, น. 85)

การรับรู้เรื่องวิทยาศาสตร์แบบใหม่ ที่ความรู้จะเกิดจากการทดลอง การลองผิดถูก และไม่ได้ยึดตีในความรู้นั้น เป็นประโยชน์และท้าทายสังคมไทยเป็นอย่างมาก แต่ด้วยเหตุที่ผู้นำทางอาณาจักรและพุทธจักรมีอำนาจในการต่อรอง ก็ทำให้สังคมมีการเปลี่ยนแปลงไป ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นมีการพิมพ์หนังสือพิมพ์เกิดขึ้นคือ *บางกอกเรียลไทม์* ของหมอบรัดเลย์ ซึ่งได้ลงพิมพ์เรื่องราวต่างๆ ทางวิทยาศาสตร์

ทำให้คนสนใจมากขึ้น อันจะเป็นผลให้ต่อมาพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการศึกษามากขึ้น (สำนักราชเลขาธิการ, 2536, คำนำ)

4.2 มาตรฐานสากลในการชั่งตวงวัด

ระบบการชั่งตวงวัดของไทยแต่โบราณนั้น ใช้การกะเกณฑ์บ้าง การคาดคะเนบ้าง ดังเช่นข้อมูลระบบการชั่งตวงวัด ดังนี้

วัดความยาว (ระยะ) 12 นิ้ว = 1 คืบ, 2 คืบ = 1 ศอก, 4 ศอก = 1 วา, 20 วา = 1 เส้น, 400 เส้น = 1 โยชน์

วัดมวล (น้ำหนัก) 4 สลึง = 1 บาท, 4 บาท = 1 ตำลึง, 20 ตำลึง = 1 ชั่ง

วัดปริมาตร 20 ลิตร = 1 ถัง, 50 ถัง = 1 บัน, 2 บัน = 1 เกวียน

จะเห็นได้ว่าลักษณะการวัดนี้จะไม่เหมือนกันเป็นระบบ ขึ้นอยู่กับอวัยวะหรือเครื่องชั่งที่แตกต่างกัน ในสมัยอยุธยา ลาลูแบร์ ผู้แทนพิเศษของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส อธิบายเรื่องมาตราวัดของคนอยุธยาไว้เช่นว่า “มาตราวัดของสยามประกอบเป็นดังนี้ แปดเม็ดข้าวเปลือก คือเม็ดข้าวเต็มๆ หมายความว่ายังมีได้สี่เอาเปลือกชั้นนอกออก มีความยาวเท่ากับ 1 ตัว ในภาษาสยามว่านิ้ว สิบสองนิ้วเป็น 1 คืบ คือ 1 โปม มีระยะห่างระหว่างนิ้วหัวแม่มือกับนิ้วกลาง สองคืบเป็น 1 ศอก คือระยะจากข้อศอกถึงปลายนิ้วมือ สองศอกเป็น 1 แขน คือ 1 กูเด ระยะจากปลายนิ้วถึงกลางทรวงอก” (ซิมง เดอ ลาลูแบร์, 2551, น. 465)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ยังสืบทอดระบบมาตราชั่งตวงวัดเช่นนี้อยู่ จนกระทั่งในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามามาก การค้าพาณิชย์ก็เป็นระบบมากขึ้น แนวคิดเรื่องการชั่งตวงวัดในช่วงระยะเวลาดังกล่าวก็เปลี่ยนแปลงไป ดังเช่นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงใช้มาตราเซนติเมตรในการวัดระดับน้ำฝน

4.3 การอธิบายเหตุการณ์โดยใช้พื้นฐานเหตุผลเช่นการเกิดคราส

การเกิดปรากฏการณ์ทางดาราศาสตร์ในอดีตจะได้รับการอธิบายในลักษณะของความเชื่อในเรื่องเหนือธรรมชาติ เช่น ราหูอมจันทร์ สุริยคราส ซึ่งต้องมีพิธีกรรมในการขับไล่หรือเช่นสรวงบูชา ในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนฯ ระบุเหตุการณ์การเกิดคราสไว้ด้วย เช่นว่า “มะโรงศุภย์หก เมื่อกลางเดือนหก ฝนตกกว่าพัน ขึ้นค่ำเดือนสิบ มณฑลพระจันทร์ บังดวงสุริยัน มืดหมดสิ้นดวง เป็นสุริยสุรพคราส ประหลาดใหญ่ หลวง ผุ่ชนทั้งปวง ไม่เคยเห็นฟัง” (ประชุมจดหมายเหตุโทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 199) หมายความว่าเกิดสุริยปราคาครั้งใหญ่ในพระนครในปีมะโรง พุทธศักราช 2406 แต่การเกิดเหตุประหลาดครั้งนี้ ทรงนิพนธ์ว่าไม่ใช่เหตุการณ์อันน่ากลัวแต่อย่างไร “ถ้าชนโง่เขลา ไม่รู้เรื่องราว ทางฟ้าอากาศ อุดนิจคราสคราว แผนที่ซึกกล่าวตรงเยื้องอย่างไร ในเมืองเดียวกัน ก็เห็นต่างได้ ตามห่างตามใกล้ เห็นไม่เหมือนกัน ต้องไปเที่ยวหา ประเทศบางอัน ถูกตรงคราสนั้น จึงเห็นหมดดวง เป็นสุริยอัศจรรย์ สำคัญใหญ่หลวง ผุ่ชนทั้งปวง ยากจักเล่าเรียน ไม่ใช่การหยาบ ต้องมากความเพียร ฉลาดคิดขีดเขียน คุณหาการทำ บังเวียนเขียนวัด ขีดกะจดจำ ต่อปัญญาล้ำ เลิศล้ำคณนา จึงรู้จักแจ้ง ในเรื่องวิชา ทายเหมือนด้วยตา เห็นแต่อย่างไร” (ประชุมจดหมายเหตุโทร รวม 3 ฉบับ, 2551, น. 199-200)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระบรมราชาธิบายเมื่อเวลาเกิดคราสไว้ให้ตนทั่วไปได้ทราบว่าเป็นเหตุการณ์ที่คำนวณล่วงหน้าได้ ไม่ใช่เรื่องเหนือธรรมชาติ ดังเช่นประกาศรัชกาลที่ 4 ฉบับหนึ่งว่า (กรมศิลปากร, 2511, น. 65)

ประกาศสุริยุปราคาหมดดวง

ณวันพฤหัสบดี เดือน 9 แรม 3 ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลพระสงฆ์สามเณร แลทวยราษฎรทั้งปวงในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองให้ทราบทั่วกันว่า สุริยุปราคาครั้งนี้จะมีในวันอังคาร เดือน 10 ขึ้นค่ำ 1 ปีมะโรงสัมฤทธิศก จะจับใน

เวลาเช้า 4 โมงเศษไปจนเวลาบ่ายโมงเศษ จึงจะโมกษบริสุทธิ์ ก็
 สิริยุปราครครั้งนี้ในกรุงเทพฯ นี้จะไม่ได้เห็นจับหมดดวง จะเห็น
 ดวงพระอาทิตย์เหลืออยู่น้อยข้างเหนือ แรกจับจะจับทิศพายัพ
 ข้อนอุดร ในเวลาเช้า 4 โมงกับบาทหนึ่ง แล้วหันคราไปข้างใต้
 จนถึงเวลา 5 โมง 7 บาท จะสิ้นดวงข้างทิศอาคเนย์ ครั้นเวลา 5
 โมง 8 บาทแล้วพระอาทิตย์จะออกจากที่บังข้างทิศพายัพ ครั้น
 บ่ายโมงกับ 6 บาทจะโมกษบริสุทธิ์หลุดข้างทิศอาคเนย์ คำทายนี้
 ว่าที่ตำบลหัววาน

แต่ในกรุงเทพฯ นี้ จะจับเวลาเช้า 4 โมงกับบาทหนึ่ง ข้อนๆ
 จับทิศพายัพเหมือนกัน แล้วจะหันเร่ไปข้างทิศปริมณฑลหรือแล
 ทักษิณ จะจับมากที่สุดสัก 5 ส่วนๆ 6 ส่วนเหลือส่วนหนึ่ง เมื่อ
 เวลา 5 โมง 8 บาทจะเหลืออยู่ข้างทิศอีสานแลอุดร แล้วก็เร่ไป
 คายแลหลุดข้างทิศอาคเนย์เหมือนกัน ต่อในทเลลงไปในทิศใต้โดย
 อย่งไกลก็เที่ยวถึงประมาณ 6000 เส้นเศษจึงจะได้เห็นจับสิ้นดวง
 พระอาทิตย์มิดมีตอยู่นานถึงบาทหนึ่งของนาฬิกา คือ 6 นาที
 นาฬิกากล แต่ในที่ต่างๆ เวลาจับนั้น บาทแลนาทีก็คงไม่ต้องกัน
 สิริยุปราครหมดดวงเช่นนี้ ในพระราชอาณาจักรแผ่นดินสยามล่วง
 กาลนานถึง 560 ปีเศษ จึงจะได้เป็นจะได้เห็นคราหนึ่ง เป็นการ
 แปลกปลาตอยู่

แลการคำนวณสิริยุปราครที่ว่าจะเป็นเช่นนี้ ได้ทรงด้วย
 พระองค์ทราบเป็นแน่มานาน ก่อนความเล่าลือกันอ้ออิงในคน
 ต่างประเทศจะทราบ เพราะคนต่างประเทศอ้ออิงในเร็วๆ นี้ก็หา
 ไม่ได้ทรงกำหนดไว้ว่าจะเสด็จพระราชดำเนินลงไปทอดพระเนตร
 บัดนี้กำหนดนั้นถึงแล้วจึงจะเสด็จพระราชดำเนินออกไปเมือง
 ประจวบคีรีขันธ์ พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์บางพระองค์แล
 เสนาบดีบางท่าน ทอดพระเนตรสิริยุปราครที่ในอ่าวทเลชื่ออ่าว
 แม่รำพึงแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์

ในกรุงเทพฯ นี้ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นวรศักราพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ แลเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยาอมราช เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาสিংหาราชฤทธิไกร พระยามณเฑียรบาล จะได้อยู่รักษาพระนคร สุริยุปราคาครั้งนี้ไม่มีใครมายุดอกอย่าให้ราษฎรเล่าลือไป ว่าในหลวงถูกหลอกถูกลวงไม่รู้เท่ารู้ทันคนยุคนงอะไรๆ

ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดี เดือน 9 แรม 3 ค่ำ จุลศักราช
1230 ปีมะโรงสัมฤทธิศก

5. สรุป

จากการศึกษาเอกสารสามารถสรุปได้ดังนี้

ประเด็นแรก จะเห็นได้ว่าในแง่ของหลักฐานประวัติศาสตร์ จดหมายเหตุบัญชีนำฝนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นจดหมายเหตุด้านการอุทกศาสตร์ฉบับแรกในประวัติศาสตร์ไทย ที่มีการบันทึกอย่างเป็นระบบในลักษณะสากล ทั้งที่ในช่วงระยะเวลานั้นการรับรู้ในสังคมไทยยังคงเป็นแบบจารีต แต่การเปิดโลกทัศน์ใหม่ในเอกสารนี้ก็ก็เป็นเครื่องช่วยให้สยามมีความเป็นอารยะทางวิชาการมากขึ้นกว่าก่อน จารึกของการบันทึกเอกสารของไทยนั้นมีลักษณะที่จำกัด กล่าวคือ การบันทึกเอกสารประเภทพงศาวดารมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ ผู้ใช้เอกสารจึงได้รับข้อมูลแต่เฉพาะเรื่องการสงคราม การสร้างวัด ฯลฯ ทำให้ไม่สามารถเห็นภาพของสังคมหรือชนชั้นล่างมากนัก

ประเด็นที่สอง องค์ความรู้ด้านอุทกศาสตร์ โดยปกติแล้วการบันทึกเรื่องน้ำฝนหรือปรากฏการณ์ทางอุทกศาสตร์เช่นน้ำท่วมใหญ่ ฝนตกเป็นจำนวนมาก เป็นบันทึกที่อยู่ในปุมโหร ซึ่งโหราจารย์ในราชสำนักจะบันทึกเหตุการณ์ประหลาดไว้ ดังเช่นจดหมายเหตุโทรหลายฉบับที่มีการพิมพ์เผยแพร่ แต่ในบัญชีน้ำฝนนี้ มีการบันทึกแบบเป็นระบบ คือบันทึกรายวัน และมีมาตราชั่ง ตวง วัด ระดับน้ำเพื่อเทียบกับระดับน้ำที่ตรวจวัดได้ในวันอื่นๆ แม้ว่าในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนจะยังไม่ได้อธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์มากนัก แต่ก็เหมือนข้อมูลพื้นฐานเพื่อใช้ในการเปรียบเทียบกับข้อมูลอื่นๆ ด้วย

ประเด็นที่สาม ความเปลี่ยนแปลงของแนวคิดเรื่องการจัดการน้ำ การบริหารจัดการน้ำในสังคมไทยไม่มีระบบที่ชัดเจนมาก่อน หลักฐานทางโบราณคดีพบว่าเมืองต่างๆ ในสังคมไทยตั้งอยู่ริมแม่น้ำและไม่ได้มีระบบในการจัดการน้ำ มีเพียงระบบการใช้น้ำ เช่นการขุดคูคลองเพิ่มขึ้น การสร้างประตูน้ำ เพื่อนำน้ำเข้ามาใช้ในเมือง ดังปรากฏในเอกสารสมัยอยุธยา ในตำนานเมืองบางเมืองกล่าวถึงปรากฏการณ์พิเศษที่เป็นเหตุให้เมืองล่ม หรือเมืองเกิดขึ้น เช่นตำนานหนองหานอุดรธานี แสดงว่าก่อนการที่สยามจะรับความรู้แบบตะวันตกเข้ามานั้น ชาวสยามมีทัศนคติของการจัดการน้ำ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกี่ยวกับเรื่องเหนือธรรมชาติ เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นและไม่สามารถอธิบายได้ ชาวสยามจะอธิบายว่าเกิดจากอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ของสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น

เมื่อชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาเพิ่มมากขึ้นนับแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนฯ จึงเป็นหลักฐานว่าแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ได้ถูกนำเข้ามาใช้อธิบายปรากฏการณ์ในสังคมไทย ผ่านผู้นำของสังคม คือพระมหากษัตริย์และขุนนางที่มีโอกาสศึกษาในแบบตะวันตก และได้นำเสนอความรู้นี้ในรูปแบบใหม่ ดังนั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์เช่นน้ำท่วม น้ำแดง ก็สามารถอธิบายได้โดยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ อาจกล่าวได้ว่าจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนฯ นี้มีเนื้อหาสอดคล้องกับประกาศฉบับต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงประกาศตักเตือนไม่ให้ประชาชนเชื่อหรือหลงเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ

รายการอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404*. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร. (คณะสงฆ์วัดอนงคารามพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส 9 พฤศจิกายน 2511).
- กรมศิลปากร. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2405-2411*. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร. (พลเอกประภาส จารุเสถียร พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิง
ศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส 9 พฤศจิกายน 2511).
- กรมศิลปากร. (2477). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ชูเกียรติ สัจจาเพื่องกิจการ (บ.ก.). (2552). *สมุดภาพพระประวัติ*
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพฯ: อุดมศึกษา.
(วัดบวรนิเวศวิหารจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในวาระครบ 200 ปีวันประสูติ
14 กันยายน 2552).
- ประชุมจดหมายเหตุไทร รวม 3 ฉบับ*. (2551). กรุงเทพฯ: ดันฉบับ.
- ลาลูแบร์, ชิมง เดอ. (2551). *ราชอาณาจักรสยาม*. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา.
- สำนักราชเลขาธิการ. (2536). *หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder*. กรุงเทพฯ:
สำนักราชเลขาธิการ. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย สุนทรกุล
ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 25 ธันวาคม 2536).

Received: February 13, 2018

Revised: May 3, 2019

Accepted: May 3, 2019